प्रकरण ८ निवडणूक व्यवस्था

NOTES

- प्रस्तावना
- निवडणूक आयोग
- निवडणूक आयोग : अधिकार व कार्ये
- मुख्य निवडणूक आयुक्त
- निवडणूक सुधारणाः
- सारांश

प्रस्तावना

लोकशाही शासन चालविण्यासाठी निवडणुका ही अपरिहार्य बाब आहे. निवडणुकांशिवाय लोकशाहीचा विचार करता येत नाही, किंबहुना निवडणुका या लोकशाहीची पूर्व अट आहे ही बाब लक्षात घेता लोकशाही शासन प्रकारात निवडणूक व्यवस्था, तिची रचना, कार्यं व भूमिका अभ्यासावी लागते. अलीकडच्या काळात निवडणुकीच्या अनुषंगाने निवडणूक सुधारणांचीही चर्चा केली जाऊ लागली आहे. लोकशाहीतही कालांतराने काही दोष किंवा उणिवा तयार होतात. हे दोष किंवा उणिवा या निवडणूक व्यवस्थेतही दिसू लागतात. तसेच बदलत्या सामाजिक व राजकीय परिस्थितीने निवडणूक व्यवस्थेत सुधारणा कराव्या लागतात. या सुधारणा कशा प्रकारे असाव्यात याचाही अभ्यास होणे गरजेचे असते म्हणून निवडणूक व्यवस्थेबरोबरच निवडणूक सुधारणा हा भागही तितकाच महत्त्वाचा ठरतो.

निवडणूक आयोग

लोकशाहीत निष्पक्ष, निर्भीड स्वतंत्र, खुल्या वातावरणात निवडणुका घेण्यासाठी स्वतंत्र निवडणूक आयोग असतो. भारतातही घटनेच्या कलम ३२४ मध्ये स्वतंत्र निवडणूक आयोगाची तरतूद केली आहे. कलम ३२४ ते ३२९ मध्ये निवडणूक व्यवस्थेशी संबंधित तरतुदी आहेत. भारतात केंद्रीय पातळीवर मध्यवर्ती शासनासाठी आणि घटक राज्ये यांच्या निवडणुका घेण्यासाठी केंद्रीय निवडणूक आयोग आहे. घटक राज्यांतील स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या निवडणुका घेण्यासाठी राज्य निवडणूक आयोग आहे. भारतात निवडणूक प्रक्रिया ही एकात्म स्वरूपाची आहे. केंद्रीय निवडणूक आयोगाकडे सर्व महत्त्वाची जबाबदारी सोपविली आहे. निवडणूक व्यवस्थेशी संबंधित घटनेत काही महत्त्वाच्या तरतुदी केल्या आहेत.

मुक्त आणि निकोप वातावरणात निवडणुका घेण्यासाठी स्वतंत्र निवडणूक आयोग असेल. लोकसभा, राज्यसभा, राष्ट्रपती, उपराष्ट्रपती, घटक राज्यांतील विधानसभा यांच्या निवडणुका घेण्याची जबाबदारी निवडणूक आयोगाची असेल.

मतदानाचा अधिकार हा सर्वांना समान असेल. जात, धर्म, भाषा, वंश, लिंग अशा कोणत्याही कारणाने व्यक्तीला मतदानापासून रोखता येणार नाही.

सार्वत्रिक प्रौढ मताधिकाराद्वारे निवडणुका घेतल्या जातील. वय वर्ष १८ पूर्ण करणाऱ्या भारतीय नागरिकाला मतदानाचा अधिकार असेल.

निवडणूक आयोग : रचना

निवडणूक आयोग ही घटनात्मक संस्था आहे. निवडणूक आयोगाचा एक मुख्य निवडणूक आयुक्त असतो. तसेच वेळोवेळी राष्ट्रपती ठरवतील अशा वेळी इतर आयुक्त असू शकतील. राष्ट्रपती

मुख्य निवडणूक आयुक्त आणि इतर आयुक्त यांच्या नियुक्त्या करतील. मुख्य निवडणूक आयुक्त हे निवडणूक आयोगाचे अध्यक्ष असतील. तसेच आवश्यता भासल्यास राष्ट्रपती विभागीय आयुक्त नेमू शकतील. सर्वोच्च न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना ज्या पद्धतीने गैरवर्तन आणि अकार्यक्षमता या कारणांवरून संसदेच्या दोन तृतीयांश बहुमताने ठराव पास करून पदावरून हटवले जाते, त्याच पद्धतीने मुख्य निवडणूक आयुक्तांना पदावरून दूर केले जाते. तसेच इतर आयुक्तांना मुख्य आयुक्तांच्या शिफारशीशिवाय राष्ट्रपती पदावरून दूर करू शकत नाहीत.

निवडणूक आयोग स्थापन झाल्यापासून (१९५०) ते १९८९ पर्यंत निवडणूक आयोगा एक सदस्यीय होता. १९८९ साली सरकारने निवडणूक आयोगावर दोन अधिकचे आयुक्त नेमले; पण १९९० मध्ये पुन्हा अन्य दोन आयुक्तांची पदे रद्द करण्यात आली. १९९३ साली राष्ट्रपतींनी पुन्हा दोन निवडणूक आयुक्तांची नेमणूक केली, आणि आयोग बहु सदस्यीय मुख्य बनला. १९९३ पासून ते आजतागायत निवडणूक आयोग बहु सदस्यीय आहे. निवडणूक आयुक्त आणि अन्य दोन आयुक्त यांना सारखेच अधिकार असतात. त्यांच्यात मतभेद निर्माण झाल्यास बहुमताने निर्णय घेतला जातो. त्यांच्या पदाचा कार्यकाल हा सहा वर्षे किंवा वयाच्या ६५ वर्षापर्यंत असतो.

निवडणूक आयोग ही एक तटस्थ यंत्रणा असते. निवडणूक आयोगाला कामकाजाचे स्वातंत्र्य बहाल करण्यात आले आहे. कुणाच्या दबावाला बळी न पडता निर्भीडपणे निर्णय घेण्याचे व कामकाज करण्याचे स्वातंत्र्य आयोगाला देण्यात आले आहे. निवडणूक आयोग ही तटस्थ यंत्रणा असेल, तरच खुल्या व निकोप वातावरणात निवडणुका होऊ शकतात. असे झाले तरच लोकशाहीला अर्थ प्राप्त होतो. याकरता निवडणूक आयोग स्वतंत्र यंत्रणा असणे गरजेचे ठरते.

निवडणूक आयोग : अधिकार व कार्ये

मतदार याद्या तयार करणे